

Katarzyna Drozd-Urbańska

Uniwersytet Warszawski

e-mail: katarzyna.drozd@uw.edu.pl

ORCID: 0000-0002-2544-4877

O pisarzach pogranicza

Recenzja: Anna Sakowicz, *Польска-беларускае літаратурнае памежжэ. Творчасць Аляксея Карпюка і Сократа Яновіча*, Białystok 2023

About the borderland writers

Review: Anna Sakovich, *Polish-Belarusian Literary Borderland: The Works of Aliaksei Karpiuk and Sokrat Janowicz*, Białystok 2023

Tematyka pogranicza polsko-białoruskiego od lat jest przedmiotem zainteresowania przedstawicieli różnych dziedzin naukowych: literaturoznawców, językoznawców, socjologów, historyków. Na przestrzeni wieków istotny wpływ na kształt tych ziem miały wydarzenia historyczne, które determinowały warunki społeczno-polityczne, a także określały relacje międzyludzkie. Niewątpliwie istotnym elementem pogranicza jest jego kulturowe dziedzictwo stanowiące punkt odniesienia dla badaczy ze wspomnianych wyżej dziedzin.

W 2023 r. Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku wydało monografię Anny Sakowicz *Польска-беларускае літаратурнае памежжэ. Творчасць Аляксея Карпюка і Сократа Яновіча*. Książka liczy 406 stron, składa się ze wstępu, trzech rozdziałów, bibliografii i streszczenia oraz indeksu nazwisk. Autorka skupiła się na istotnej kwestii dotyczącej pogranicza polsko-białoruskiego w kontekście literackim. W celu opracowania tego zagadnienia przeanalizowała twórczość dwóch pisarzy pogranicza: Aleksieja Karpiuka i Sokrata Janowicza.

Już w pierwszej części wstępu, zatytułowanej *Specyfika podlaskiego pogranicza*, autorka określa specyficzne cechy polsko-białoruskiego pogranicza, zwracając szczególną uwagę na przenikanie się kultur wynikające ze zderzenia dwóch stref wpływu Wschodu i Zachodu – bizantyjskiego prawosławia i łacińskiego katolicyzmu. Za równie istotne uważa również wpływ różnych grup etnicznych (historycznie zamieszkujących te tereny) na specyfikę narodową, religijną, kulturową oraz językową danego obszaru oraz fakt często zmieniających się granic politycznych, szczególnie w pierwszej połowie XX wieku. Autorka wskazuje specyficzne cechy życia na pograniczu. Nawiązuje przy tym do badań m.in. M. Dąbrowskiej-Partyki, E. Rybickiej i B. Białokozowicza i zauważa, że współistnienie kilku nacji w jednej przestrzeni może wywołać skrajne postawy i emocje.

W drugiej części wstępu (*Kreatywny fenomen pogranicza*) autorka określa cechy specyficzne białoruskiej literatury w Polsce na podstawie stworzonej przez I. Ewen-Zohara teorii polisystemu. Zgodnie z nią odbywa się transfer elementów pomiędzy kulturami. Jak zauważa autorka książki, mieszkańcy pogranicza najczęściej posługują się więcej niż jednym językiem. Przykładem jest Janowicz, który miał wykształcenie zarówno polonistyczne, jak i białorutenistyczne, pisał po polsku oraz białorusku.

We fragmencie zatytułowanym *Kulturowe wzajemne oddziaływanie na pograniczu* autorka odwołuje się do wspólnej przeszłości, w tym szczególnie wydarzeń historycznych, które miały znaczący wpływ na kształtowanie pogranicza. Rozważania te rozpoczyna od Unii Lubelskiej, która umożliwiła kulturowe zbliżenie, wzmacniając równocześnie polską dominację trwającą do upadku I Rzeczypospolitej. Specyfika i fenomen polsko-białoruskiego pogranicza wynika również z wyjścia białoruskiej kultury poza ustną twórczość narodową, czemu paradoksalnie sprzyjał język polski. Następnie autorka przywołuje stanowisko A. Romanowskiego, który w swoich pracach podejmował problematykę literackiego pogranicza polsko-białoruskiego. Omawia także kwestie terminologii stosowanej w ramach pogranicza, w tym używania pojęcia *Kresy*. Przywołuje w związku z tym stanowisko Janowicza i B. Bakuły. Autorka wskazuje również ważne dla rozwoju kultury pogranicza instytucje, takie jak czasopisma „Nasza Niwa”, „Niwa”, „Termopile”, „Annus Albaruthenicus”, czy założone w Białymstoku Białoruskie Stowarzyszenie Literackie „Białowieża”. Współczesna perspektywa oceny twórczości Białorusinów w Polsce pozwala stwierdzić, że tworzona przez nich

literatura jest jednym z najważniejszych świadectw publiczno-społecznego oraz narodowo-kulturowego życia na Podlasiu. Jest dowodem współistnienia na pogranicznym terytorium różnych etnosów, które wzbogacały kulturę polską i białoruską, a także świadectwem ludzkiego życia na pograniczu.

W czwartej części, opatrzonej tytułem *Czemu twórczość Aleksieja Karpiuka i Sakrata Janowicza?*, Sakowicz podkreśla, że w procesie analizy dorobku tych pisarzy uwzględniła podobieństwo trajektorii życia na pograniczu, ich wspólne kulturowe pochodzenie. W twórczości pisarzy dominowała tematyka małej ojczyzny, z obecnymi w niej charakterystycznymi problemami, takimi jak przeżyte konflikty, własne postrzeganie świata, graniczny stan wynikający z migracji ze wsi do miasta i w konsekwencji zderzenie z innym modelem życia i obcą kulturą, sakralizacja ojczystej mowy, domu i tradycji. Autorka zwraca także uwagę na różnicę pokoleniową, a więc na funkcjonowanie w różnych systemach politycznych. Karpiuk doświadczył wojny, będąc u progu dorosłości, natomiast Janowicz jako dziecko, co wpłynęło na różne spojrzenie na wydarzenia wojenne.

W piątym podrozdziale zatytułowanym *Cel i metodologia badań* autorka określa cel pracy jako wskazanie cech specyficznych białoruskiej literatury Polski na przykładzie twórczości Karpiuka i Janowicza. Szczególną uwagę zwraca na sposób przedstawienia życia białoruskich autochtonów na pograniczu, na to, jakie tendencje i prawidłowości są obecne w ich utworach.

W szóstej, a zarazem ostatniej partii wstępu Sakowicz dokonuje charakterystyki literatury krytycznej. Niewątpliwie zgromadzona bibliografia jest szeroka i zawiera zarówno pozycje uznane za kanoniczne dla tematu, jak i szereg prac autorów regionalnych.

Rozdział pierwszy *O odpowiedzialności człowieka przed czasem i ludźmi. Aleksiej Karpiuk – apologeta rodnej ziemi* rozpoczyna się podrozdziałem *Straszewo – locus amoenus*, w którym autorka w pierwszej kolejności wskazuje cechy charakteru Karpiuka i jego stosunku do otaczającej, często przepełnionej dramatycznymi wydarzeniami, rzeczywistości. Przytoczyła słowa S. Andrajuka, upatrującego w wojennym doświadczeniu źródła twórczości Karpiuka. Następnie Sakowicz przedstawia biografię pisarza, koncentrując się na elementach szczególnie ważnych dla kształtowania się jego twórczej osobowości.

W podrozdziale pierwszym Sakowicz skupia się na twórczości Karpiuka, w której dominuje tematyka życia ludzi dawnego województwa

białostockiego w Polsce, szczególnie ich mentalności, ewolucji świadomości, wojennych losów, poszukiwania własnej ścieżki życiowej przez młodych Białorusinów wywodzących się ze wsi, a także problematyka moralno-etyczna. Autorka zaznacza, że Karpiuk, opisując Białostoczczyznę, posługuje się realnymi nazwami miejscowości. Natomiast fakt, że to właśnie miejsce dzieciństwa i wczesnych lat młodości stanowi przestrzeń utworów, dowodzi tego, jak ważne jest miejsce urodzenia i wychowania. Niewątpliwie sposób opisanie rodzimej przestrzeni odpowiada toposowi *locus amoenus*. Autorka podkreśla znaczenie niezwykle istotnego dla twórczości pisarza doświadczenia przestrzeni pogranicza polsko-białoruskiego. Nadrzędną kwestią warunkującą zrozumienie omawianego regionu jest przyjęcie geograficznej perspektywy. Autorka zwraca także uwagę na występujący w twórczości Karpiuka autobiografizm, na czynniki sprzyjające twórczej aktywności Karpiuka, takie jak: życiowe doświadczenie, praca w grodzieńskim Instytucie Pedagogicznym, praca w gazecie „Grodzieńska prawda” i jako korespondent w gazecie „Literatura i sztuka”.

W części drugiej zatytułowanej *Opowieść o wielkiej miłości: „Danuta”* autorka dokonuje analizy opowieści, której akcja toczy się w przestrzeni wielokulturowej Wilna. Sakowicz koncentruje się przede wszystkim na postaci głównego bohatera Janki Bartaszeuicz, będącego *porte parole* autora, i jego jedynej ukochanej – tytułowej Danucie. Autorka monografii zwraca jednak również uwagę na stosunek matki bohatera do innych narodowości, w tym szczególnie Polaków, którzy tutaj są postrzegani jako wrogowie. Losy bohaterów odzwierciedlają typowe dla pogranicza ówczesne relacje w rodzinie. Autorka stwierdza, że uczucie między bohaterami i ich perypetie mogą być podstawą do refleksji nad możliwością międzykulturowego dialogu. Ponadto zaznacza, że Karpiuk w utworze *Danuta* wyszedł poza tendencyjny schemat właściwy w znacznej części literaturze lat 60. XX wieku.

W trzecim fragmencie *Wojenne doświadczenie A. Karpiuka w opowieści „Puszczanskaja odyseja”* przedmiotem analizy jest sposób przedstawienia życia ludzi pogranicza w warunkach II wojny światowej. Sakowicz zauważa, że zwrotem ku tematyce wojennej Karpiuk wpisał się w ogólną literacką tendencję tego okresu. Jak zaznacza autorka, przeżyte za czasów młodości doświadczenia wojenne opisane zostały przez pisarza z perspektywy czasu, w wieku już dojrzałym, co niewątpliwie miało znaczenie na kształt utworu.

W czwartym podrozdziale *Obraz społeczno-politycznej sytuacji na pograniczu w autobiograficznym narysie „Moja Dżamalungma”* Sakowicz analizuje utwór, w którym pisarz opowiada czytelnikowi o swoim losie, od roku 1920 do 1957. Spojrzenie na własną historię było, zdaniem autorki monografii, wynikiem m.in. sytuacji politycznej, w tym przede wszystkim śmierci Józefa Stalina. Sakowicz podkreśla, że nie bez znaczenia był także fakt, że małą ojczyznę Karpiuk opisuje, mieszkając już od 19 lat w Grodnie.

Autorka omawia także autobiograficzną powieść Karpiuka *Pożegnanie z iluzjami*, napisaną pod koniec lat 80. XX wieku, a więc na fali rozpoczętych przemian społeczno-politycznych. Pisarz z perspektywy czasu ocenia niemal 50 lat swego życia (1939–1989), powraca do życia na Podlasiu. Zdaniem Sakowicz utwór ten dowodzi, że pisarz funkcjonował w świecie dwóch kultur: polskiej i białoruskiej, którą postrzegał jako swoją.

W podrozdziale piątym (*Religijne życie Białorusinów Podlasia: opowieść „Wierszaliński raj” Aleksieja Karpiuka i „Wierszalin. Reportaż o końcu świata Uładzimira Pauliuczuka”*) autorka podkreśla, że po wydaniu autobiograficznych utworów Karpiuk poszukiwał nowej formy, starając się odejść od opisywania rzeczywistych wydarzeń ze swego życia. Pojawiła się idea opisanie historii chłopskiego proroka z Grybouszczyny Aljasza Klimowicza i ludzi skupionych wokół niego. Analizując *Wierszaliński raj*, Sakowicz odwołuje się do tekstów Uładzimira Pawluczuka, który również rozpatrywał fenomen Klimowicza. Niewątpliwie tym samym autorka poszerza kontekst analizowanego dzieła i wprowadza inne spojrzenie na kwestie religijne Podlasia.

W części szóstej *Konflikt wioskowych rodziców i dzieci z miasta: opowieść A. Karpiuka „Korzenie”* rozpatrywana jest tematyka wsi jako ostoji przyrody i naturalnych zasobów w opozycji do miasta. Większość pisarzy podejmujących tę tematykę z nostalgią opisywała małą ojczyznę, idealizując wieś i widząc w niej ostoję odwiecznych moralnych wartości. Jak podkreśla autorka, również w twórczości Karpiuka tematyka wsi zajmuje istotne miejsce. Pisarzowi bliski jest obraz chłopca ciężko pracującego na gospodarce, znającego wartość pracy fizycznej. Autorka zaznacza, że Karpiuk pisał powieść w okresie, gdy deprecjonowano pracę na roli i tradycje wiejskie. Postawa ta została wyrażona w zachowaniu synów głównego bohatera Laurena Markiewicza, którzy starają się namówić ojca do sprzedaży

gospodarstwa. Bohater natomiast w rodzinnym domu widzi zapis wspólnej historii wielu pokoleń. Jak stwierdza autorka, w historii Laurena przedstawiono los wielu starszych osób, których dzieci niemalże siłą zmusiły do zmiany miejsca zamieszkania.

W podrozdziale siódmym *Tematyka historyczna jako sposób rozumienia rzeczywistości: opowieść Aleksieja Karpiuka „Biała dama”* autorka wskazuje motywację pisarza do zwrotu do przeszłości. Wynikała ona m.in. z wykonywanej pracy w turystycznej agencji Inturyst. W utworze przedstawiono XVII-wieczne realia na przykładzie życia głównej bohaterki – magnatki Katarzyny Wałkowicz. Autorka podkreśla zastosowaną przez pisarza narrację, która różni się od wcześniej omawianych utworów. Mianowicie obecnych jest dwóch narratorów: jeden przedstawia wydarzenia współczesne, natomiast historię życia tytułowej Białej Damy opisuje ona sama. Powstaje tym samym wrażenie, że narrator komentujący współczesność to sam autor, przedstawia się on bowiem jak autor utworu, który postanowił rozwiązać zagadkę legendy Białej Damy. Autorka, przywołując różne stanowiska badawcze w kwestii utożsamienia autora z narratorem, stwierdza, że w przypadku powieści Karpiuka jest to możliwe.

Rozdział drugi zatytułowany *Od przeżyć romantyka do stanowczego stwierdzenia białoruskości. Sokrat Janowicz – wojownik (bojownik)? o białoruskie historyczno-kulturowe dziedzictwo Podlasia* omawia twórczość Janowicza. W pierwszym jego podrozdziale *Wczesne lata życia i twórczości Sokrata Janowicza* badaczka podkreśla, że twórczość pisarza interesowała zarówno polskiego, jak i białoruskiego czytelnika. Autorka przywołuje m.in. fakty z biografii pisarza, podkreśla wydarzenia historyczne, które zbiegły się z jego narodzinami. Brak stabilności granicy przyczynił się do postrzegania przez Janowicza Krynek jako centrum i „ośrodka trwałości”.

W podrozdziale drugim zatytułowanym *Poetyzacja bliskiego: liryczna proza Sokrata Janowicza* autorka omawia problematykę książki *Zagony*, wydanej w 1969 r., w której znalazło się 66 miniatur, dziewięć opowiadań tworzących cykl, a także opowieść. Od tego momentu pisarz często posługiwał się miniaturą. Jak podkreśla autorka, w białoruskiej literaturze krytycznej na określenie miniatur Janowicza używany jest termin „sokratki”. Jako pierwszy zastosował go Piotr Wasiuczenka. Sakowicz przytacza opinie badaczy literatury białoruskiej, m.in. Beaty Siwek, Michasia Tyczyzny, Haliny Tyczko, Arnolda McMillina, Michela Pruglovena i innych, na temat

wydanego przez Janowicza zbioru utworów. Wspólnym doświadczeniem zarówno samego pisarza, jak i bohaterów jego utworów była przeprowadzka do miasta. Wydarzenie to staje się źródłem nostalgii za małą ojczyzną. Każdy utwór ze zbioru to odrębna historia z życia lirycznego bohatera, która tworzy obraz wspólnoty Białorusinów Podlasia. Pisarz rozpatruje różne problemy rzeczywistości pogranicza. Następnie autorka poddaje wnikliwej analizie poszczególne utwory tworzące zbiór.

W części trzeciej *Romantyzacja przeszłości: historyczna opowieść Srebrny jeździec Sokrata Janowicza* autorka omawia utwór odnoszący się do przeszłości i umieszcza go w kontekście innych dzieł pisarza. Zaznacza, że Janowicz starał się zachować pamięć o swoim dzieciństwie jako centrum. To właśnie z tej perspektywy oceniał otaczający świat. Pisarz miał też nadzieję na narodowe odrodzenie Białorusinów Podlasia – stąd też zwrot ku odległym wydarzeniom historycznym. W *Srebrnym jeźdźcu* wydarzenia odbywają się podczas powstania 1863–1864 na Białostocczyźnie i zostały opisane z perspektywy dwóch przeciwstawnych stron. Autorka zwraca szczególną uwagę na kreacje głównych bohaterów, którzy mają silne poczucie odpowiedzialności za obudzenie narodowej świadomości Białorusinów. Ponadto badaczka przywołuje fakty z życia pisarza, które doprowadziły do konfliktu z władzami partyjnymi i w konsekwencji do utraty pracy w „Niwie”. Wspomina o konflikcie zwanym „sprawa Janowicza”, jak również współpracy pisarza z bezpieką w latach 1958–1970.

W kolejnym (czwartym) fragmencie *Problem adaptacji bohatera-mieszkańca wsi w mieście: opowieść Sokrata Janowicza Samasiej* autorka podejmuje kwestie dotyczące życia w mieście. Na jego kształt miała wpływ zarówno sytuacja społeczno-polityczna w Polsce, jak i indywidualna pisarza. Badaczka w utworze dostrzega formę protestu przeciwko uwarunkowaniom społeczno-politycznym. Janowicz porusza problem nieudanej adaptacji swego pokolenia do warunków miejskich. Istotnym elementem, komplikującym sprawę była białoruska narodowość. Przedstawiono duchowy świat mężczyzny pochodzenia chłopskiego żyjącego na pograniczu, który wyemigrował do miasta. Autorka, analizując utwór, zwraca także uwagę na język Janowicza.

W podrozdziale piątym *Sokrat Janowicz – memuarysta, publicysta (twórczość lat 1987–2013)* badaczka omawia twórczość artysty od momentu politycznych zmian aż po kres życia. Autorka podkreśla silne oddziaływanie

sytuacji społeczno-politycznej, w tym zmianę ustrojową i jej wpływ na twórczość i działalność pisarza. Janowicz zaangażował się w sprawy Białorusinów Białostocczyzny, był nawet jednym z organizatorów struktur samodzielnej białoruskiej partii. Jak podkreśla autorka, to właśnie w tym okresie Janowicz w 1994 r. zdecydował się powrócić do rodzinnych Krynek. Następnie był jednym z założycieli fundacji Villa Sokrates, w której siedzibie odbywały się Trialogi, a więc twórcze spotkania pisarzy, literackich krytyków, tłumaczy i innych badaczy. W tym okresie Janowicz pisał dzienniki, eseje i publicystykę. Autorka podkreśla, że poglądy na białorską historię i los Białorusinów Podlasia przedstawione zostały w książce *Białoruś, Białoruś*. Wymienia także utwory napisane po polsku: *Terra incognita: Białoruś, Dollina pełna losu*, omawia m.in. książkę *Nasze tysiąc lat* napisaną przez Janowicza wspólnie z Jerzym Chmielewskim.

W podrozdziale szóstym *Własne spojrzenie Sokrata Janowicza na polsko-białorską historię: „Białoruś, Białoruś”* autorka podkreśla rolę tego historycznego eseju w twórczości pisarza. Esej ten odnosił się do wybranych wydarzeń historycznych, na podstawie których budowane były relacje polsko-białorskie. Autorka zwraca też uwagę na odbiór książki i wybrane artykuły odwołujące się do niej, ponieważ publikacja wywołała zarówno krytykę, jak i pozytywne reakcje.

W rozdziale trzecim *Cechy białoruskiej literatury Polski. Zamiast zakończenia* autorka stara się odpowiedzieć na pytanie o miejsce twórczości Białorusinów Podlasia w literaturze białoruskiej. Zaznacza przy tym, że większość białoruskich literaturoznawców patrzy na tę twórczość jak na część ogólnobiałoruskiej literatury, tylko tworzonej w warunkach polskiej rzeczywistości. Przywołuje stanowisko badaczy analizujących białorską literaturę, takich jak Sidarewicz, Żuk, Twaranowicz, Sinkowa, Tyczyna, Tyczko. Jak stwierdza autorka, twórczość Białorusinów Podlasia jest fenomenem głęboko kontekstualnym, warunkowanym istnieniem różnych kultur. Autorka podkreśla, że badanie tej literatury powinno być prowadzone z szerokiej perspektywy zawartych problemów, wydarzeń historycznych mających wpływ na życie człowieka.

Wykorzystana literatura przedmiotu została podzielona na publikacje polskojęzyczne (154 pozycje książkowe, 225 artykułów naukowych, a także białoruskojęzyczne (odpowiednio 54 książki i 104 artykuły). W Bibliografii pojawiają się pojedyncze błędy w zakresie klasyfikacji poszczególnych

pozycji (np. zaliczenie pracy N. Davisa, *Boże igrzysko* do artykułów naukowych). Błędy te powinny zostać wyeliminowane na etapie redakcji, ale nie mają też wpływu na aspekt merytoryczny omawianej pozycji.

Niewątpliwie omawiana książka Anny Sakowicz *Польска-беларускае літаратурнае памежжа. Творчасць Аляксея Карпюка і Сакрата Яновіча* stanowi niezwykle rzetelne opracowanie twórczości dwóch pisarzy zajmujących istotne miejsce w literaturze: Karpiuka i Janowicza. W tym celu badaczka nie tylko przywołuje biografię obu pisarzy, ale też przedstawia wydarzenia historyczne i przemiany społeczno-polityczne warunkujące rzeczywistość. Podkreślić należy, że autorka posługuje się różnymi teoriami badawczymi, które pozwalają określić rolę pisarzy, wskazać ich miejsce w literaturze białoruskiej, a także uzasadnić przyjęte stanowisko.

Warto rozważyć przetłumaczenie publikacji na język polski tak, aby była ona dostępna dla badaczy niewładających językiem białoruskim.